

Ö R Ö K S É G

BÍRÓ ZOLTÁN

Találkozás a gondolattal

Minden gondolkodásra hajlamos embernek vannak kivételes találkozásai előtte járó gondolkodókkal, és e találkozások során választódnak ki az életre szóló szellemi kapcsolatok. E nagyobb, életre szóló találkozások létrejöttében szerepük lehet a véletleneknek is, különféle életrajzi tényeknek, tájaknak, városoknak, iskoláknak. Grezsa Ferenc esetében sem lehetett mindegy a Németh László életművével való találkozó létrejöttében a hódmezővásárhelyi tanárkodás. Ez az életrajzi tény azonban igen-igen vérszegény magyarázat lenne arra a kérdésre, hogy mi vitte az irodalomtörténészt Németh László közelébe, s még inkább: hogy mi kötötte hozzá ilyen szorosan egy egész életmű erejéig. Felhozhatnánk egyszerű és gyakorlatias szakmai okokat is, ilyet például, hogy Németh László életműve csaknem teljesen szűz terület volt az irodalomtörténész számára, s így igen jó kutatási terület annak, akiben volt ambíció és persze volt bátorság is ennek a csaknem tiltott területnek nekivágni. Emlékezzünk csak: Vekerdi Lászlónak Németh László-könyve megjelenése után még az akadémia matematikai kutatóintézetéből is távoznia kellett. S bár talán ő egyedül lehetett volna ebben az országban egy komoly magyar művelődéstörténeti intézmény és iskola megalapozója, ehelyett nemkívánatos személy lett a magyar szellemi életben, vagy ahogy önmagával szemben igazságtalanul, a rendszerrel szemben ironikusan megállapította saját maga: lehetett belőle „viszonylag tisztességes bértollnok”.

Vélhetnénk tehát némi joggal azt is, hogy Grezsát a megbélyegzett és veszélyesnek nyilvánított Németh Lászlóhoz elsősorban az „ellenállás” igénye, a „csakazértis”-morál, a dac, vagy a szellemi kalandvágy vitte. A morális megfontolás és a dac készletében lehet valami, a kalandvágy azonban – amennyire én Grezsa Ferencet ismerhettem – a legkevésbé sem volt neki jellemző tulajdonsága.

Mégis, mi lehetett hát az, ami az irodalomtörténészt csaknem teljes egészében egyetlen íróhoz, egyetlen életműhöz kötötte? A XX. századból például Király Istvánt Adyhoz, Czine Mihályt Móriczhoz, másokat Babitshoz, Grezsa Ferencet Németh Lászlóhoz? Az irodalomtörténész valószínűleg semmiben sem különbözik első fokon az „egyszerű” olvasótól. Tehát az irodalmi mű vonzása elsősorban abban áll, hogy saját érzéseinek, gondolatainak, tapasztalatainak magasabb rendű kifejeződését fedezi fel benne, a találkozások így születnek. Az irodalomtörténész ezt az alaphelyzetet alakítja át hivatássá és szakmává úgy, hogy egyik típusa a *szakmára*, másik a *hivatásra* helyezi a hangsúlyt. A szakmaiság alapjáról elvben mindenféle mű és életmű egyaránt megközelíthető valamely értékhierarchián belül, viszonylagos objektivitással, függetlenül annak világnézeti, gondolati, erkölcsi tartalmától. Ez az irodalmi irodalomtörténész típusa, aki az esztétikumra, a megvalósulás mikéntjére és minőségére figyel, s a mester-

ség minél teljesebb eszköztudásával az irodalmi anyagot, a „szöveget” vizsgálja, s közben mintegy eltávolítja magától a mű gondolatiságát, illetve hideg, elfogulatlan szemmel igyekszik nézni rá.

Az irodalomtörténészek másik típusa a szakmai és az olvasmányélményt valóban hivatássá avatja azzal, hogy kiindulási alapja *nem az irodalmi anyag*, hanem *az életanyag*, ezért az irodalomban a létkérdések felmerülését és az ezekre adott vagy keresett *választ* tekinti fontosnak, irodalmi értékrendjének kialakításában is ez vezérli egy bizonyos esztétikai minőségszint felett. Ez a típus a maga hivatástudatában azonos az írói hivatástudattal, inkább csak eszközeit és lehetőségeit tekinti többé-kevésbé különbözőzőnek az író eszközeitől és lehetőségeitől, semmint szellemi-erkölcsi kötelezettségeit. Ő maga is szerepet keres, akárcsak az író, s mint az író, őt magát is alakítja a szerep. Munkássága során főszerepben természetesen az író marad, az irodalomtörténész azonban itt társszereplővé válik, legyen mégannyira szerény és visszahúzódo is alkata és szándéka szerint. Ezt a társszereplőséget már csak azért sem kerülheti el, mert nem kórboncnokként nyúl szikéjével egy történeti képződményhez, az írói műhöz, hanem az írói szikéhez társítja az irodalomtörténészt, hogy így együtt igyekezzenek feltárni az élet, a való világ, a környezet törvényeit. Az író személyes küzdelme így az irodalomtörténész személyes küzdelme lesz, vagy éppen fordítva: az erkölcsi elkötelezettséggel élő, cselekvésre, küzdelemre készülődő ember hívja társául az irodalmi művet, s az író, hogy a maga igazságharcába ezt a sajátjánál érettebb, magasabb rendű erőt is bevonhassa. Így a szakmai feladat nemzeti-társadalmi feladatvállalással kapcsolódik össze, s ennek az összekapcsolódásnak a történetében a társadalmi igazságérzet és a nemzeti sorskérdések adhatnak irodalmon túli értelmet a szakmai munkásságnak is.

Mondanom sem kell, hogy Grezsa Ferencet az irodalomtörténésznek ehhez az utóbbi típusához sorolom. Meggyőződésem, hogy Németh László életművéhez őt nem a véletlenek sora, nem a vásárhelyi illetősége stb. vitte, hanem a benne megérlelődő *aggodalom és igény közösségi természete* talált rá Németh László műveiben arra az észjárásra és arra a magyar minőségeszményre, amelyben magasabb szinten tárgyasulhatott a még formátlan, szerepet nem öltött szándék. Magának Németh Lászlónak a szávaival jellemezhető talán legszemléletesebben ez a folyamat: „...a szervezetnek életműködései vannak, a léleknek értékműködései.” Ez az értékműködés visz el bennünket a választáshoz, ez hoz össze embereket, s ez választ el. Ez szervez szellemi és néha politikai erőket. Ez készíti a tanár-irodalomtörténészt, hogy mint egy hatalmas balyut, hátára vegye a Németh László-életművet, és átgyalogoljon vele azon a lépvilágon, amit közéletnek nevezünk.

Európának ezen a táján szinte törvény, hogy minden harcot legalább kétszer kell megvívni, minden munkát legalább kétszer kell elvégezni ahhoz, hogy az egyszer már létrehozott értéktömegeből valami megmaradjon, és a köztudatban életre keljen. Az irodalomtörténész imént emlegetett társszereplői státusza részben ebből az értékmentő-értékterjesztő feladatból áll. Itt sosem elég az életmű maga, mindig kell még egy vagy több másik életmű, amely az előzőt nemcsak elemzi, de meg is vívja a maga külön harcát érte. Az irodalom itt már hosszú idő óta nemzeti létkérdéssé vált, így szükségképpen került élethalálharcok közepébe.

Németh László életműve pedig tele van olyan felismerésekkel, olyan gondolatokkal, tervekkel és kritikával, amelyek valamilyen hatalmi érdeket sértettek, mindekelőt azzal, hogy kimondta őket. Amikor felteszi a kérdést: hogyan történhetett

meg, hogy a magyarság, ez a középkorban erőteljes nép, fokozatosan kisebbségbe szorult a saját hazájában, hogyan süllyedt „bennszülötté” a tulajdon országában, akkor kívül és belül minden szervezett erő, amely a bennszülött bennszülötti helyzetéből nyeri a maga profitját, felkapja a fejét és anatómiát kiált. Amikor a minőségszocializmus ideáját vázolja, akkor lemosolyogják és gyermekes utópistának nevezik, hiszen az egyik oldalon a létező szocializmus, a másik oldalon a létező kapitalizmus igazi emberi alternatívát nem nyújtó berendezkedését sérti. Amikor a „harmadik oldal” jelentésének magyarázatát adja a szárszói beszéde kapcsán, s felteszi a kérdést: Új-Guinea miért ne lehetne a pápuaké? – akkor nincs az a térségünkben érdekelt hatalom, amely ezt az inget magára ne venné. És amikor felteszi, hogy a Törzsfő Magyarországgal és az Osvát Magyarországgal szemben esetleg létrejöhetne az ő bábáskodásával a harmadik Magyarország, akkor az uralkodó hatalmi-politikai irányzatok jobbról és balról együttesen tekintik első számú közellenségnek magát a gondolatot, még mielőtt az valóságos szervezőerővé nőhetne.

Azt hiszem, érthető hát, hogy az irodalomtörténész, akit az irodalmi műben is elsősorban annak gondolati szövődése érdekel, s túl az irodalmon a történelem, a társadalom, a nemzet alapvető kérdései foglalkoztatnak, a XX. században meg sem kerülheti Németh Lászlót, s ha a maga pályáját ehhez az életműhöz köti, akkor azt mindekenélőtt a gondolat vonzásának tekinthetjük.

E vonzás azonban nemcsak intellektuális természetű, hanem nagymértékben morális és politikai természetű is. A nemzedék, melynek Grezsa Ferenc is tagja volt, nagy többségében „elkötelezett” nemzedék volt, s tudatában is volt valamilyen irányú elkötelezettségének. E nemzedék tekintélyes része elsősorban társadalmi rendszerben gondolkodott, és esetleg másodsorban nemzetben, magyarságban. A kommunisztikus ideológiák alapján sokan a szocializmus rendszerében – még ha kritikával is –, a liberális polgári ideológiák jegyében pedig a liberális kapitalizmus rendszerében, nyugati minták alapján. Volt azonban ennek a nemzedéknek egy jelentős tábora, amely elsősorban gondolkodott nemzetben, magyarságban, emberségben, és csak másodsorban rendszerben, még ha volt is határozott vonzódása egyik vagy másik – esetleg egy harmadik – rendszerhez. E tábor az előtte járó ún. népi írói mozgalomtól részben a plebejus demokrata érzületet, s ilyen értelemben egyfajta baloldaliságot tanult, de még inkább a népben-nemzetben, országban való gondolkodás elsődlegességének parancsát értette meg. Grezsa Ferencet akár egyetlen Németh László-i mondat is odaköthette magához egy egész életre. Például ez: „Egy rendszer önmagában nem válthat meg egy népet, minden attól függ: kik, milyen módon, milyen ösztönökkel alkalmazzák.” Ha ebből a mondatból az „ösztönökkel” szóra komolyabban odafigyelünk, akkor világosabbá válhat számunkra a Németh László-i gondolatok vonzerejének a mibenléte. Hiszen egy-egy ilyen szó vagy mondat az életműből Grezsáék számára éppen a saját történelmi helyük és közéleti szerepük értelmezhetőségét tette lehetővé, vagy legalábbis könnyebbé. Hiszen a rendszerrel az ország népe kénytelen-kelletlen megkötötte a maga alkuját, s így természetesen megkötötte az értelmiség is, megkötötte a szóban forgó nemzedék is. Személyek és csoportok között a különbség abban állt, hogy *érvényesülés* és *szolgálat* kérdésében milyen moralitással alakították ki az arányokat, s hogy miként fogták fel a szolgálatot. A rendszert szolgálták-e, vagy jó ösztönrel, csupán az alkalmazkodás mindenkorai nélkülözhetetlen mértékéig vállalva az alkut, egy annál távolatosabb, történelmileg nagyobb és magasabb rendű ügyet: a túlélés szellemi fel-

tételeinek közösségi szolgálatát. Akin ennek a jó „ösztönnek” a tisztaságszaga érződött, az volt a rendszer legkellemetlenebb, s legnehezebben kezelhető „ellenzéke”, mert munkássága és szerepe mindig túlmutatott önnön érdekkörén, de magán a rendszeren is. Ebből adódott azután, hogy a rendszerváltó kurzusnak is épp ez a fajta vált szinte pillanatok alatt megintcsak a legkellemetlenebb „belső” ellenzékévé, s igyekezett is – amilyen gyorsan csak lehet – lerázni magáról, vagy minél távolabb kerülni tőle.

Greza Ferenc tudta ezt. Utolsó beszélgetésünk a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tanári szobájában erről szólt. Őt ennek tudata sem rendítette meg, de a keserűség azért belemarta magát az idegeibe. Így ment el.

OLASZ SÁNDOR

A mai magyar irodalom vonzásában

GREZSA FERENC, A KRITIKUS

Nagy életművel vált egygé Greza Ferenc munkássága, s nevét a jövőben bizonyára a három korszak-monográfia szerzőjeként emlegetik majd leggyakrabban. Ám Greza Ferencnek a tudományos élet, valamint az oktatás mellett az élő irodalom forrongó világában is tekintélye volt. Amikor az újabb irodalmunkat értékelő írásairól kívánok szólni, a figyelemkeltés szándékát sem titkolom. Ezek a tanulmányok, kritikák egyelőre folyóiratok (legnagyobb számban a Tiszatáj) lapjain olvashatók. Pedig legjobb darabjaiból még ő maga állított össze egy kötetet, amely kusza kiadói viszonyainkra jellemző módon a mai napig nem jelent meg. Nem alkalom szülte írások rendezetlen halmaza ez a kötet, hanem líraelmélet (mivel elsősorban lírai és nem epikai művek bírálatáról van szó) esztétikai fölkészültség, széles tájékozottság, kritikai judicium és értéktudat összefogása.

Kritikusi elveiről, módszeréről nagyon ritkán nyilatkozott Greza Ferenc. Ám egy – negyedszázaddal ezelőtti – interjúban a következőket olvashatjuk: „Nem kedvelem a polémiát, a támadó kritikát, szívesebben írok értékes művekről, nemes törekvésekről; fölfogásom szerint a recenzió afféle »ancilla literaturae«, korántsem lehet olyan szuverén műfaj, mint a líra, az epika vagy a dráma. A kritikai készenlét is inkább szolgálat, a nagy írók és jó művek támogatása, közvetítése.” (Tiszatáj, 1969. 11. sz.) Mindez nemcsak a szerénységre lehet bizonyíték, hanem arra is, hogy tudósi alkatától idegen a „módszer-furor”. A téma nem üriügy, mely által a metodika kibeszélheti magát. A bírálat számára nem a hibakereső indulat, az elevenek és holtak fölötti ítélkező gőg, a szubjektív rokon- és ellenszenv megnyilvánulási lehetősége. Távol állt tőle az impreszionista hangulatkritika, de az esztétikai uniformisokban sem érezte jól magát. Gondolkodása idegenkedett a dogmáktól, a „vagy-vagy” szélsőségeitől. Írásai megelevenítő elemzések, melyeket absztrakció és metaforikus láttatás kölcsönhatása éltet. Amit a főiskolai tanszékvezetésben őt váltó kolléga tanulmánykötetéről írt, a saját gyakorlatára is érvényes: „Kiss Ferenc az öntörvényű műalkotást a személyiség és a kor összefüggéseinek bonyolultságában, a sors kihívására adott válaszként értelmezi. Nemcsak